

Luonnon radioaktiivisuus

Luonnossa esiintyy luonnollista radioaktiivisuutta (siis ei ihmisen tuottamaa).

Osa niistä jäänteinä galaksimme syntyajoista. ($T_{1/2} > 10^9 \text{ v}$)

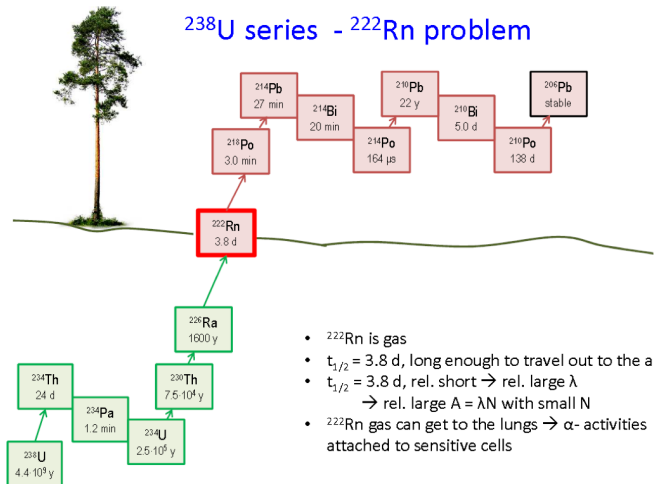
Osa syntyy avaruuden kosmisen säteilyn indusoimissa ydinreaktioissa.

Esim.

^{14}C : isotooppisuus $1.2 \times 10^{-10} \%$

Eräät raskaat erittäin pitkäikäiset nuklidit muodostavat **hajoamissarjoja**, jolloin luonnossa havaitaan myös näiden sarjojen lyhyempi-ikäisiä jäseniä:

Esim. ^{238}U – sarja, johon liittyy mm. ^{222}Rn - ongelma

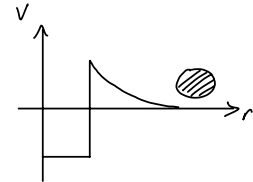

Ydinreaktioista

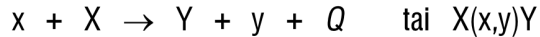
Coulombin valli $\Rightarrow$ tarvitaan energiaa saattamaan kaksi ydintä toistensa kosketukseen (ydinvoimien vaikutuspiiriin).

$\Rightarrow$

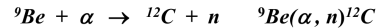
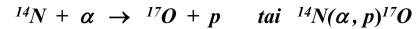
Ydinreaktio saadaan aikaan esim. pommittamalla kohtioytimiä hiukkaskiihdyttimestä saadulla hiukkassuihkulla.

Ydinreaktion tyypillinen muoto:

Esim.

x = pommittava hiukkanen, K_x = pommitusenergia

X = kohtioydin (yleensä levossa)

Y = tulositydin

y = tulosityimestä poistuva hiukkanen (tai hiukkaset)

Q = reaktion Q -arvo (energia)

$$Q = (M_x + M_X - M_Y - M_y) c^2$$

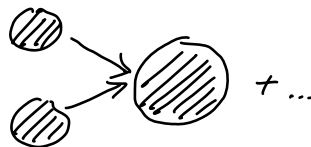
$Q < 0 \leftrightarrow$ endoterminen reaktio

kin. energiaa sitoutun systeemiin

$Q > 0 \leftrightarrow$ eksoterminen reaktio

kin. energiaa vapautun systeemistä

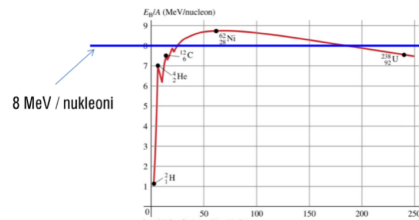
Fuusio

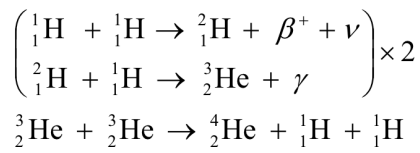
Fuusio on ydinreaktio, jossa kaksi ydintä yhtyy muodostaen raskaamman ytimen.

Esim. $^{48}\text{Ca} + ^{208}\text{Pb} \rightarrow ^{254}\text{No} + 2n$,

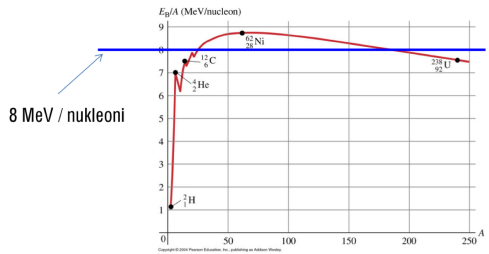
$Q < 0$, reaktion synnyttämiseen tarvitaan n. 215 MeV:n ^{48}Ca suihku kiihdyttimestä

Esim. Keveiden ytimien fuusiot auringossa:
 Protoni-protoni-kierto

Kovassa gravitaatio generoimassa
 puristuksessa lämpötila kohoaa →
 Coulombin valli ylittyy → kaksi protonia
 pääsee hetkeksi (10^{-16} s) muodostamaan ${}^2\text{He}$ ytimen,
 joka β^+ -hajoaa ${}^2\text{H}$:ksi, joka on sidottu ydin.
 Tämän jälkeen ei "pullonkauloja".
 → Nettotulos ${}^4\text{He}$ ja 24.7MeV:iä energiaa

$Q = 24.7 \text{ MeV} > 0 \rightarrow$ vapautuu energiaa
 kunhan Coulombin valli on ylitetty

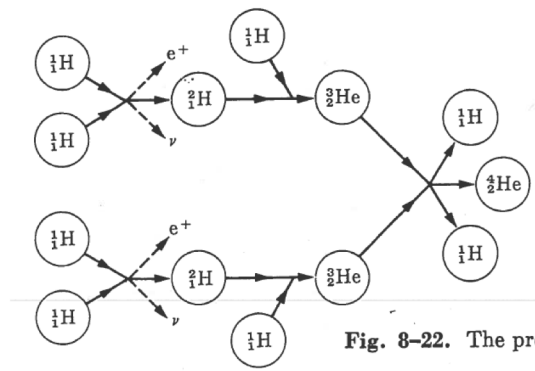

Fig. 8-22. The proton-proton cycle.

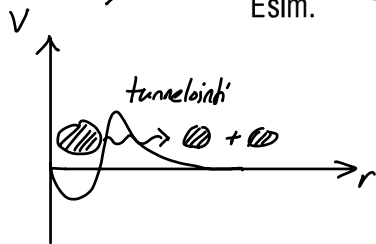
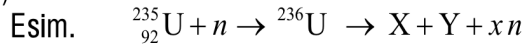
• Nukleosynteesi: H, He, Li syntyivät varhaisessa maailmankaikkeudessa kun $t \approx 3 \text{ min}$.

Fissio

Fissio on reaktio, jossa raskas nuklidi halkeaa kahdeksi keskiraskaaksi nuklidiksi.

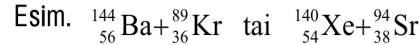
a) Spontaani fissio (suht. harvinaisen)

b) Indusoitu fissio:

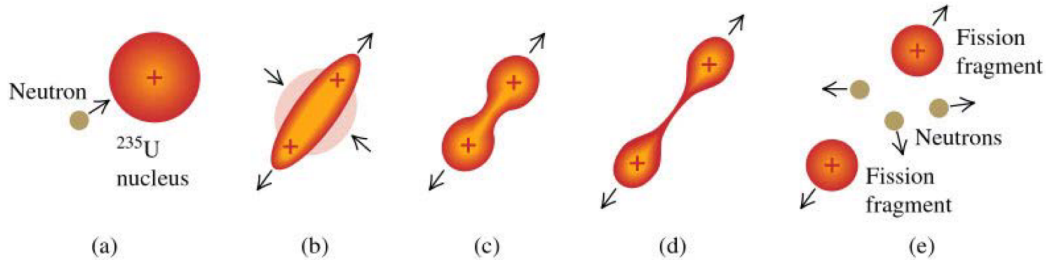

n = "terminen" neutroni (hidas, liike-energia vähäinen)

$X + Y$ = kaksi keskiraskaasta tulosydintä

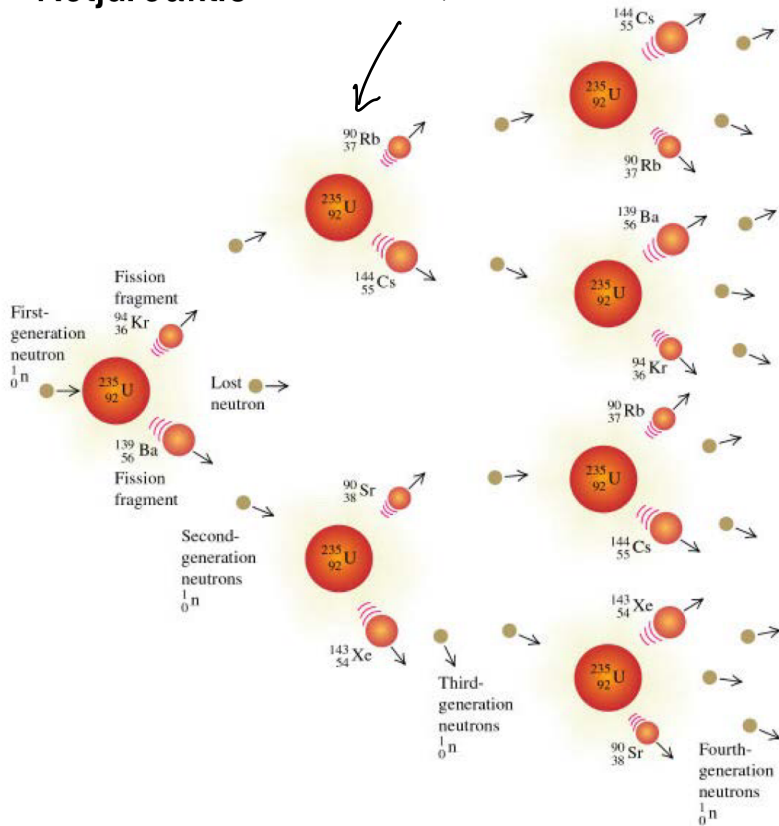

$x n$ = x kpl neutroneja

Ketjureaktio

$Q \approx 200 \text{ MeV}$

Luonnolliset yksiköt

Hiukkeistyyhiäksä käytetään yleensä yksikköjä:

$$(1 \text{ GeV} = 10^9 \text{ eV} = 10^9 \cdot 1.6 \cdot 10^{-19} \text{ J})$$

$$\hbar = \frac{h}{2\pi} = 6.58211945 \cdot 10^{-25} \text{ GeV} \cdot \text{s} = 1$$

$$c = 2,99792458 \cdot 10^8 \text{ m/s} = 1$$

$$k_B = 8,617330350 \cdot 10^{-14} \text{ GeV/K} = 1$$

luonnolliset yksiköt

Hyödyllinen muistisääntö:

$$197 \text{ MeV} \cdot \text{fm} = 1$$

$$\text{Tällöin siis } \frac{[E]}{[T]} = \frac{L}{[X]} = [m] = [p] = [T]$$

eli kaikki suureet voidaan ilmaista yksiköissä GeV. Tämä on "luonnollinen" valinta, sillä suhteellisuusteoria ei tee fundamentaalista eroa ajan ja paikan välillä

$$\Delta s^2 = c^2 \Delta t^2 - \Delta x^2 \quad c=1 \Rightarrow [x] = [t]$$

$$\text{QM: } xp - px = i\hbar \quad \hbar=1 \Rightarrow [x] = [p] = [p^{-1}]$$

$$E = \sqrt{m^2 c^4 + p^2 c^2}$$

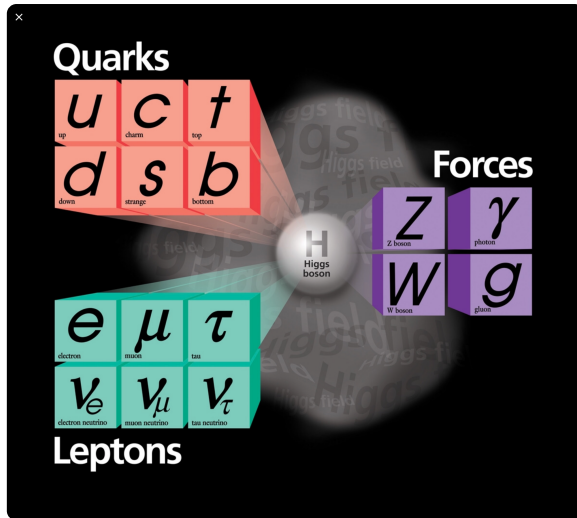
$$c=1 \Rightarrow [E] = [m] = [x^{-1}] = [t^{-1}]$$

$$\text{Stat. fys. } n = e^{-\frac{E}{k_B T}}$$

$$k_B=1 \Rightarrow [T] = [E]$$

Hiukkafysiikka

- Nykyien ymmärryksen mukaan aine koostuu alkeishiikkeistä, joita kuvaa hiukkafysiikan standardimalli (SM)

Kvarkit (q), 3 "perhettä" $\Rightarrow$ ytimet

Leptonit (l), 3 "perhettä" $\Rightarrow$ elektroniverho

Higgs (H) $\Rightarrow$ massat

Voimat: vahva vuorovaikutus (q)

heikko vuorovaikutus (q, l, H)

sähkömagn. vuorovaikutus (q, l)

+ gravitaatio (kaikki)

- Alkeishiikkeillä ei havaittu alirakennetta $\Rightarrow$ "pistemäisiä"

29

Leptonit $\equiv$ sähkömag. ja heikkoja vuorovaikutuksia

Massat eroavat

e^-	μ^-	τ^-	$Q = -1e$ (sähkövaraus)
ν_e	ν_μ	ν_τ	$Q = 0$

$$m_e = 0.511 \text{ MeV}$$

$$m_\mu = 107 \text{ MeV}$$

$$m_\tau = 1780 \text{ MeV}$$

$$m_\nu = 0$$

e^- , ν_e muodostavat perheen,
 e^- ja ν_e :lla sama maku (flavour) $\rightarrow$ esiintyvät pareittain heikon vv. n prosesseissa

Quarkit $\equiv$ tuntevat lisäksi vahvan vuorovaikutuksen

u	c	t	$Q = 2/3e$	$m_u = 2,2 \text{ MeV}$	$m_c = 1,3 \text{ GeV}$	$m_t = 173 \text{ GeV}$
d	s	b	$Q = -1/3e$	$m_d = 4,7 \text{ MeV}$	$m_s = 96 \text{ MeV}$	$m_b = 4,2 \text{ GeV}$

sama maku (flavour) $\rightarrow$ esiintyvät pareittain heikon vv. n prosesseissa

Fermioneja, spin = $1/2$

Antihiekkäet

$M_{hieta} = M_{antihieta}$, $Q_{hieta} = -Q_{antihieta}$

Antileptonit $\equiv$ sähköm. ja heikkoja vuorovaikutuksia

e^+	μ^+	τ^+	$Q = +1e$ (sähkövaraus)
$\bar{\nu}_e$	$\bar{\nu}_\mu$	$\bar{\nu}_\tau$	$Q = 0$

↑ sama maku (flavour) = esiintyvät pareittain heikon vv.n prosesseissa

Antikvarkit $\equiv$ tuntevat lisäksi vahvan vuorovaikutuksen

$\bar{u}$	$\bar{c}$	$\bar{t}$	$Q = -2/3e$
$\bar{d}$	$\bar{s}$	$\bar{b}$	$Q = +1/3e$

↑ sama maku (flavour) = esiintyvät pareittain heikon vv.n prosesseissa

Hadronit = baryonit ja mesonit

Kvarkit muodostavat vahvan vu:n avulla yhdisteitä, hadroneita (vain p stabiili!)

<http://pdg.lbl.gov/>

Mesons $q\bar{q}$						Baryons qqq and Antibaryons $\bar{q}\bar{q}\bar{q}$					
Mesons are bosonic hadrons. There are about 140 types of mesons.						Baryons are fermionic hadrons. There are about 120 types of baryons.					
Symbol	Name	Quark content	Electric charge	Mass GeV/c ²	Spin	Symbol	Name	Quark content	Electric charge	Mass GeV/c ²	Spin
π^+	pion	$u\bar{d}$	+1	0.140	0	p	proton	uud	1	0.938	1/2
K^-	kaon	$s\bar{u}$	-1	0.494	0	$\bar{p}$	anti-proton	$\bar{u}\bar{u}\bar{d}$	-1	0.938	1/2
ρ^+	rho	$u\bar{d}$	+1	0.770	1	n	neutron	udd	0	0.940	1/2
B^0	B-zero	$d\bar{b}$	0	5.279	0	Λ	lambda	uds	0	1.116	1/2
η_c	eta-c	$c\bar{c}$	0	2.980	0	Ω^-	omega	sss	-1	1.672	3/2

Kvarkkeja ei koskaan havaita vapaina (vahvan vu:n ominaisuus), kuvainnollisesti:

Voimiin liittyy välittäjähiukkanen

Coulombin potentiaali

Klassisesti $-\vec{F} \leftarrow \cdot \underbrace{\hspace{2cm}}_{=r} \cdot \rightarrow F$ $V_{\text{pot}} = \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0 r}$ $F = -\frac{dV}{dr}$

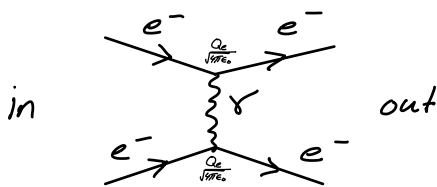
Hilukkeafysiikka (= kvanttikenttäteoria = Quantum Field Theory (QFT))

Proessin tod. näk. $P \equiv |\langle \text{out} | \text{in} \rangle|^2$

$Q_e = e$

$\langle \text{out} | \text{in} \rangle \sim \left(\frac{e}{\sqrt{4\pi\epsilon_0}} \right)^2 \int \frac{d^4k}{(2\pi)^4} \frac{-i}{k^2} e^{ik \cdot \bar{x}}$

↑
QFT-lasku

$= \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0} \frac{1}{r}$ Coulombin pot.

vuorovaikutus = välittäjähiukkanen vaihto

SM:n vuorovaikutukset ja niiden välittäjät

- Vahva vuorovaikutus:** gluoni g $Q_{EM} = 0$, $m = 0$, $spin = 1$
 (8 kpl) $Q_{strong} \neq 0 \Rightarrow$ kantama $\sim fm$ ($10^{-16} m$)
 $\uparrow$ itseisvuorovaikutuksia ∇
- Sähkömagneettinen vuorovaikutus:** fotoni γ $Q_{EM} = 0$, $m = 0$, $spin = 1$
 kantama ∞
- Heikko vuorovaikutus:** $W^{\pm}, Z$ bosonit $Q(W^+) = e$, $spin = 1$
 $Q(W^-) = -e$
 $Q(Z) = 0$

$$m_W = 80,4 \text{ GeV}$$

$$m_Z = 91,2 \text{ GeV}$$

 $\Rightarrow$

$$\text{kantama} \sim \frac{1}{m} = \frac{\hbar}{mc} \sim 10^{-3} \text{ fm}$$

siksi "heikko"

+ gravitaatio

Syventävää materiaalia

- gravitaatio: gravitoni; $Q=0$, $m=0$, $\text{spin}=2$, kantama $\propto$

Ongelma: gravitaation kvanttiteoriaa ei tunneta.*

$$QM: \langle \text{out} | \text{in} \rangle = \langle \text{out} | \sum_i |\psi_i\rangle \langle \psi_i | \text{in} \rangle = \text{diagram 1} + \text{diagram 2} + \dots$$

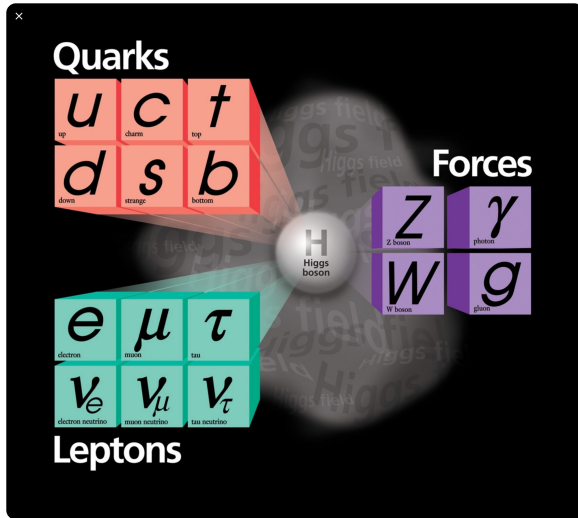
summa kaikkien mahd.
välitilojen yli

QM korjauksia, joissa $\Delta E \sim \frac{\hbar}{\Delta t} \rightarrow \infty$, kun $\Delta t \rightarrow 0$

$\Rightarrow$ Täytyy tietää teorian rakenne $E \rightarrow \infty$ asti,
gravitaatiolle ei tiedetä $\Rightarrow$ teoria ei "renormalisoidu"

* Yksi mahdollisuus on ns. säieteoria, mutta sen ennusteita ei osata kunnolla laskea.

Alkeishiukkasten ominaisuuksia

Varaukset = mitkä vuorovaikutukset hihti tuntee ja miten voimakkaasti

Esim. $Q_{EM}(e^-) = -e$

$Q_{EM}(\nu_e) = 0$

Massa = kytkentä Higgsin kenttään

Spin = sis. liikemäärämomentti

l = leptoni, $\bar{l}$ = anti-leptoni

Leptoniluku $L(l) = 1, L(\bar{l}) = -1$

$L(q) = L(\bar{q}) = 0$

q = kvarkki
 $\bar{q}$ = anti-kvarkki

Listaus alkeishiikojen ominaisuuksista: pdg.lbl.gov

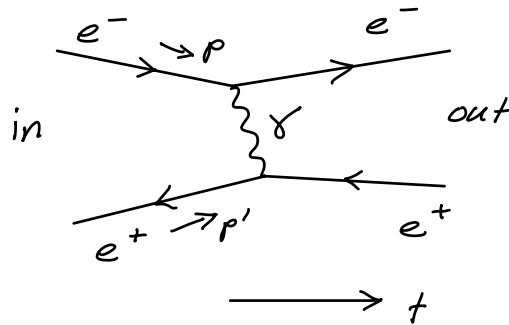
Alkeishiikkasten prosessit

Kätevä esittää ns. Feynmanin diagrammojen (graafien) avulla

Esim.

$$e^- + e^+ \rightarrow e^- + e^+$$

in-tila   out-tila

Jokaista graafia vastaa tietty kvanttikenttäteoriasta laskettava matemaattinen lauseke, joihin palataan QFT-kursseilla.

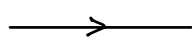
Prosessin tod. näköisyyden amplitudi $\langle \text{out} | \text{in} \rangle = \sum \text{graafit}$

Prosessi tod. näköisyys $|\langle \text{out} | \text{in} \rangle|^2 = |\sum \text{graafit}|^2$

Tällä kurssilla vain piirretään graafeja.

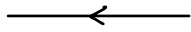

Diagrammat koostuvat tietyistä osista, joita yhdistelemällä syntyy mikä tahansa teorian prosessi (mitä ei synny, sitä ei tapahdu)

fermioni

etenevät hiukkaset = "propagaattorit"

antiferioni

Notaatio: fermionille nuoli ajan suuntaan

 γ, W, Z

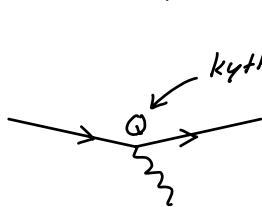
fotoni, W, Z

antiferionille vastakkaiseen suuntaan

gluoni

→ + aika

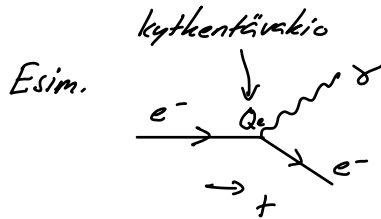
kytkennän voimakkuus = varaus (sähkö, heikko tai vahva)

vuorovaikutukset = "verteksit"

+ muita (ei tarvita tässä)

QED: Quantum Electrodynamics (= sähkömagnetismi)

QED:n vertekseissä: varaus, leptoniluku ja maku säilyvät

$$\alpha = \frac{e^2}{4\pi\epsilon_0 \hbar c} = \frac{1}{137,04\dots} \text{ hienorakennevakio}$$

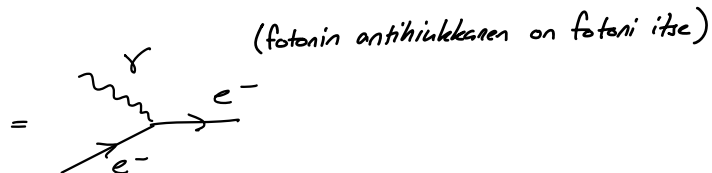
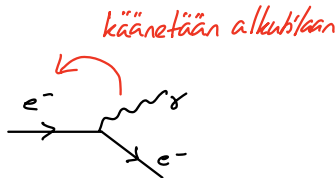
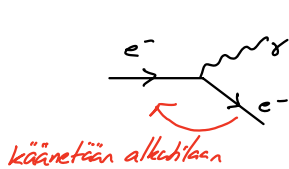
$$Q_{in} = -e, Q_{out} = -e \quad \checkmark$$

$$L_e^{in} = L_e(e^-) = 1$$

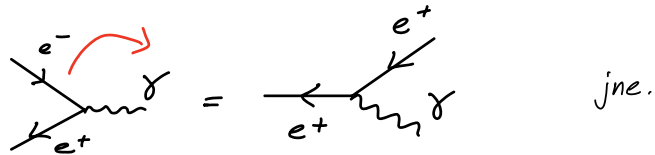
$$L_e^{out} = L_e(e^-) = 1 \quad \checkmark$$

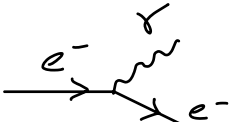
↑ leptoniluku per maku

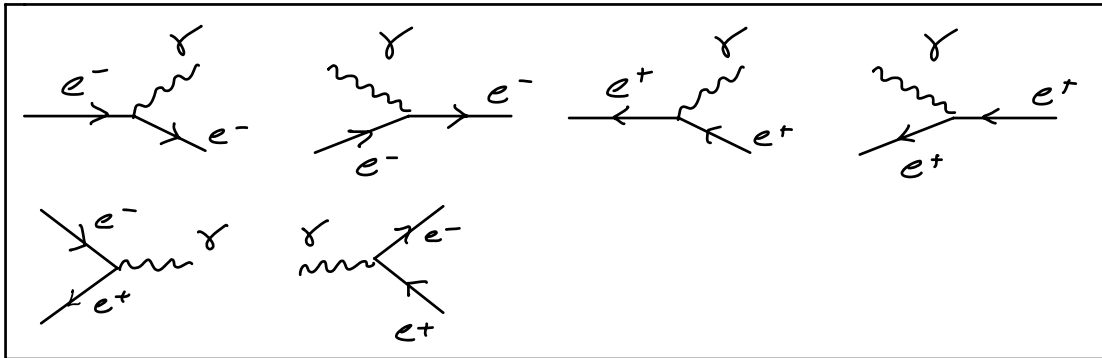
Yhdestä perusverteksistä voidaan muodostaa muita kääntämällä ulkoisia jalkoja

QED: Quantum Electrodynamics (= sähkömagnetismi)

Näin perusverteksistä saadaan johdettua:

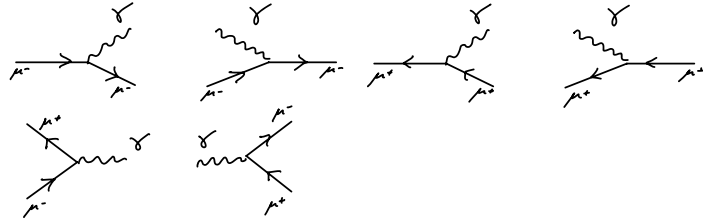
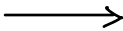
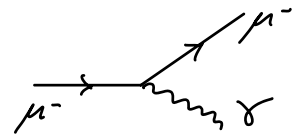
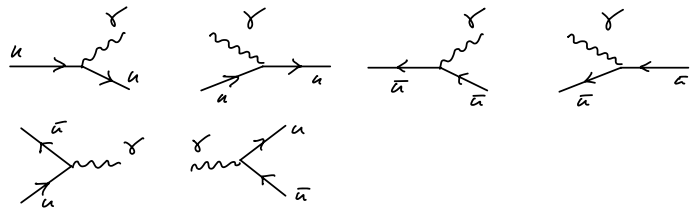
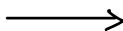
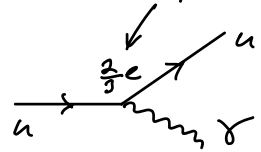

(esim. ~~~~ koska maku muuttuu, $e^- \rightarrow \mu^-$)

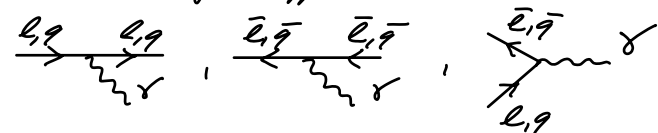
QED: Quantum Electrodynamics (= sähkömagnetismi)

Kaikille leptoneille ja kvarkeille on QED:ssä vastaavat verteksit:

Esim. *kytkentävakio riippuu varauksesta, vaikuttaa prosessin tod.näit. mutta ei geometriin*

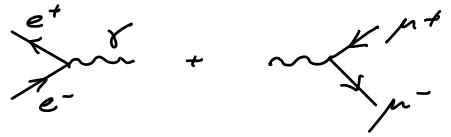

Resepti sallittujen prosessien muodostamiseksi

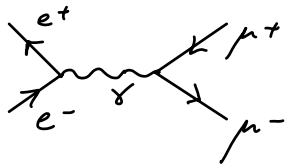
- ① Valitaan alkutila in ja lopputila out
- ② Verteksit
- ③ Etsitään kaikki tavat yhdistää alku- ja lopputilat ②:n avulla

l = varattu leptoni
 q = kvarkki

Esim: $e^+ + e^- \rightarrow \mu^+ + \mu^-$ alin kertaluku kytkennässä, eli pienin mahd. määrä verteksejä

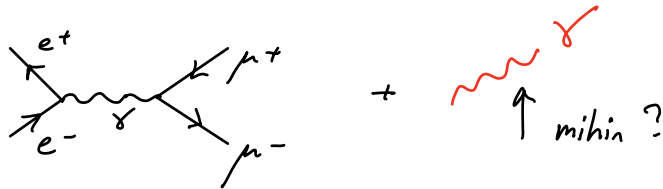
1 graafi

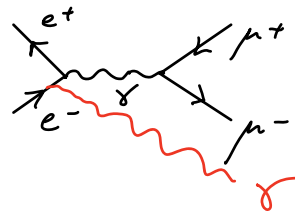
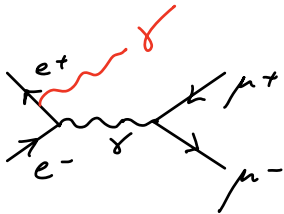
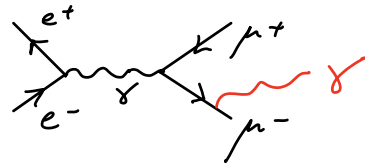
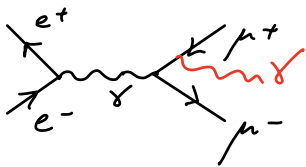
+ $\mathcal{O}(e^4)$

↑ "looppikorjauksia" + ...
(ei tarvita tällä kurssilla)

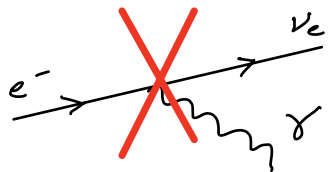
Esim: $e^+e^- \rightarrow \mu^+\mu^- + \gamma$, alin kertaluku

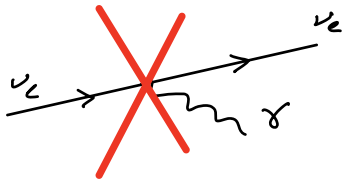
4 graafia

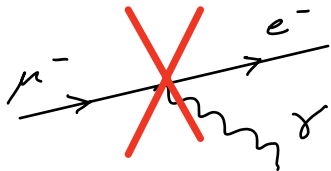
Esim: Kiellettyjä prosesseja QED:ssä $\Leftrightarrow$ verteksejä ei ole

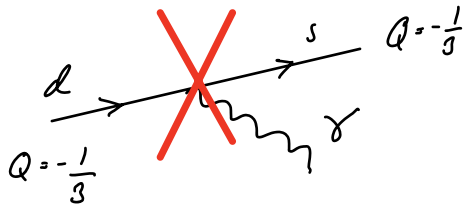
$Q_{in} \neq Q_{out}$ varaus ei säily

$Q_e = 0 \Rightarrow$ ei kytkentää

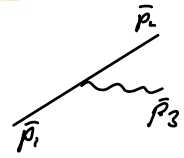
$Q_{in} = Q_{out}$, mutta flavour(e^-) $\neq$ flavour(μ^-)

$Q_{in} = Q_{out}$, mutta flavour(d) $\neq$ flavour(s)

E ja p säilyvät

Joka verteksissä:

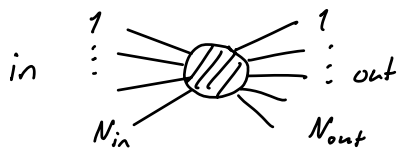
$$\vec{p}_1 = \vec{p}_2 + \vec{p}_3$$

$$E_1 = E_2 + E_3$$

$$\vec{p} = \gamma m \vec{v}$$

$$E = \gamma m c^2$$

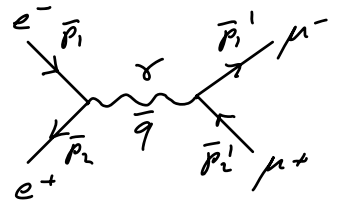
Koko prosessissa:

$$\sum_{i=1}^{N_{in}} \vec{p}_i = \sum_{i=1}^{N_{out}} \vec{p}_{out}$$

$$\sum_{i=1}^{N_{in}} E_i = \sum_{i=1}^{N_{out}} E_{out}$$

Välitilojen hiukkaset ovat yleensä virtuaalisia $\Leftrightarrow E^2 \neq m^2 c^4 + |\vec{p}|^2 c^2$ QM välikä

$|\vec{q}|c \neq E_\gamma \Rightarrow \gamma$ virtuaalinen

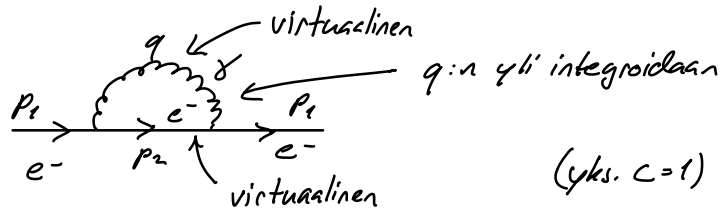
Alku- ja lopputilojen hiukkasille aina $E^2 = m^2 c^4 + |\vec{p}|^2 c^2$

Virtuaalisia hitaaja esiintyy vain välikäissä, joita ei voida suoraan havaita = matemaattinen kuvaus

Syventävää materiaalia

Virtuaalisen hiukkasen energia voi olla mielivaltaisen suuri

$$q = p_1 - p_2$$

$$\begin{aligned} \text{CM-frame } \vec{p}_1 = 0 &\Rightarrow \vec{q} = -\vec{p}_2 \\ E_1 = m_1 &= E_q + E_2 \end{aligned} \Rightarrow$$

$$p_1 = (m_e, \vec{0})$$

$$q = (q_0, \vec{q})$$

$$p_2 = (m_e - q_0, -\vec{q})$$

$$q_0 = |\vec{q}| + \Delta E \leftarrow \text{ voi olla mitä vaan}$$

$$\text{Heisenberg: } \Delta E \sim \frac{\hbar}{\Delta t} \rightarrow \infty \text{ kun } \Delta t \rightarrow 0$$

↑
virtuaalinen välitila lyhytikäinen